

Иманалиева Ж.К.

**СӨЗ АЙКАШЫ ПРОБЛЕМАСЫНЫН ОРУС ТИЛ ИЛИМИНДЕ
ИЗИЛДЕНИШИ**

Иманалиева Ж.К.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
В РУССКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ**

Zh.K. Imanaliev

**THE STUDY OF THE WORD COMBINATION IN RUSSIAN
LINGUISTICS**

УДК: 81.367/511.482

Бул макалада сөз айкашы проблемасынын орус тил илиминде изилдениши жөнүндө кеңири маалымат берилген. Сөз айкашы термини орус окумуштуулары тарабынан кеңири изилдениши белгиленген. Сөз айкашы менен сүйлөмдүн өзгөчөлүгү жана айырмасы аныкталган.

Негизги сөздөр: сөз, сөз айкашы, сүйлөм, синтаксистик бирдик, грамматикалык категория, грамматикалык бирдик, синтаксистин объектиси.

В данной статье говорится об исследовании словосочетаний в русском языке. Отмечается исследование слов и словосочетаний русскими учёными-языковедами. Определены особенности словосочетаний и предложений и их различия.

Ключевые слова: слово, словосочетание, предложение, синтаксическая единица, грамматическая категория, грамматическая единица, объект синтаксиса.

This article deals with the study of word combinations in Russian. Were determined the study of words and word combinations by Russian linguists. The features of word combinations and sentences and their differences are determined.

Key words: word, word combination, syntactic unit, grammatical category, grammatical unit, syntax object.

Адамдар өз ара пикир алышуу каражаты катары сүйлөмдү пайдалангандыгы белгилүү. Анткени сүйлөм тилдин жалпы мыйзам ченемдүүлүгү боюнча грамматикалык жактан толук уюшулган, адамдардын ой-пикирин тилдик материалдардын негизинде калыптандырган синтаксистик бирдик болуп эсептелет. Сүйлөм өз кезегинде сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен уюшулгандыгын да өзгөчө белгилөөгө болот. Бул маселе боюнча орус окумуштуусу, академик В.В. Виноградовдун пикирин толук колдоого болот: “Сөздөр жана сөз айкаштары ар бир тилдин өзүнө таандык болгон грамматикалык эрежелери жана мыйзамдары боюнча сүйлөмгө биригишет” [3]. Сүйлөм түзүүдө сөздөр маанисине карата, тилдин синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө карай айрым синтаксистик топко, сөз айкаштарына биригип, ал сөз айкаштары өз ара бири-бири менен байланыша келип, сүйлөм категориясынын түзүлүшүндө чоң роль ойнойт. Демек, “эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик байланышынан уюшулган сөз айкаштары сүйлөмдүн курамынан орун алганда гана тилдин пикир алышуучулук каражаты

катары синтаксистик системадан өзүнүн туруктуу ордун ээлейт” [3].

Сөз айкаштарынын синтаксистик өзгөчөлүктөрүн айкыndoодо, анын сүйлөм менен болгон карым-катышын белгилөөдө орус окумуштууларынын ортосунда бирдиктүү пикир болбогондугун да белгилеп кетүүбүз зарыл. Сөз айкаштарынын жалпы грамматикалык табияты, түзүлүш өзгөчөлүктөрү, формалык катыштары, семантика-структуралык, формалдык-грамматикалык маанилери, алардын татаал сөзгө, туруктуу сөз айкаштарына жана сүйлөм түзүлүшүнө карата болгон катыштыгы орус тил илиминде өтө аз изилденгендигин да В.В. Виноградов өз убагында акыйкат белгилеп кеткен [3].

Орус синтаксисинин изилдөөчүлөрү алгач “**словосочетание - сөз айкашы**” деген терминдин сөзмө-сөз маанисине таянышып, структура-семантикалык, грамматика-синтаксистик жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн эске албай, толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык тизмегинин баардык түрлөрүн “сөз айкашы” категориясына таандык карап келгендигин байкоого болот. Академик Ф.Ф. Фортунатов “сөз айкашы” деген терминди жогорку көз караштан алып караганда, өтө кеңири мааниде түшүндүргөндүгүн көрөбүз. Ал сүйлөмдү да сөз айкаштарынын бир түрү катары карап, сөз айкаштарына да өтө кеңири чөйрөдө аныктама берген: “Толук маанилүү бир сөздүн экинчи бир бүтүн сөз менен айкашышы аркылуу түзүлгөн, толук бир психологиялык ой-пикирди, же анын бир бөлүгүн билдирип турган маанилик жактан бүтүн бирдикти кептеги сөз айкашы деп атайм” [12]. Жогоруда белгилүү болгондой, сөздөрдүн баардык айкашуу мүмкүнчүлүктөрү жана сүйлөмдөр ажыратылбай, бир түшүнүктө колдонулуп калган. Синтаксистин ар түрдүү тармактарында, түрдүү грамматикалык категорияларга тиешелүү бирдиктер - сүйлөм жана сөз айкаштары структура-семантикалык, формалдык-грамматикалык жана синтаксистик жактан болгон айырмачылыктары эске алынбай калгандыгын ачык баамдоого болот, анткени сүйлөм сөз айкашынын өзгөчө түрү катары таанылып, грамматикалык ээ жана баяндоочу катышкан тизмек “**толук бүткөн сөз айкашы**”, ээ жана баяндоочу катышпаган тизмек “**бүтпөгөн сөз айкашы**” деп аталган [12].

Биздин оюбузча, бул көз карашта сүйлөм менен сөз айкашынын чектери, бири-биринен болгон айырмачылык жактарын ажыратууга аракет жасалбай, синтаксистин негизги объектиси катары сөз айкашы алдыңкы планга жылдырылып, сүйлөм теориясы экинчи планга калтырылган. Бул көз карашта сөз айкашы өз алдынча синтаксистик категория, синтаксистин негизги объектилеринин бири катары теориялык жоболордун орун алышы өтө баалуу болуп эсептелет. Бул теориялык жоболор кийинки окумуштуулар үчүн изилдөө негизи катары пайдаланылганын баамдоо кыйын эмес. Бул жагдайда Ф.Ф.Фортуна-товдун шакирттери М.А.Петерсон, А.М.Пешковскийлер сөз айкашы проблемасынын теориялык негиздерин байытып, толуктоого жетише алгандыгына күбө болобуз. М.Н. Петерсон орус тилиндеги сөз айкаштарын системалуу түрдө изилдеп, аны классификациялоого, анын мүнөздүү грамматикалык белгилерин кеңири планда чечип берүүгө өтө зор салым кошкондугун белгилеп кетүүгө болот. Жалпы синтаксистин **“сөз айкаштары жөнүндө окуу”** деп атап, синтаксисте сөз айкашы болуп эсептелген сүйлөмдөр гана кирерин белгилегендиги, биздин оюбузча, синтаксистин изилдөө объектисинин тарыгандыгы, устатынын теориялык жобосун колдоо менен, сүйлөм теориясын сөз айкашынын жеке проблемасы катары кароого алып келген. Анткени ал **“сөз айкашы”** терминин өтө кеңири мааниде түшүнүп, эки, же андан ашык сөз тизмектерин, анын ичинде ээ менен баяндоочтун айкалышын да, ошондой эле жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдү да сөз айкашы катары таанып, татаал сүйлөмдөрдү бир нече сөз айкаштардын бирикмеси катары караган [6]. Кийинки эмгектеринде М.Н. Петерсон өзүнүн мурунку көз караштарына айрым тактоолорду киргизип, жалпы синтаксисте **“сүйлөм ичиндеги сөз айкаштары жөнүндө окуу”** катары баа берип, сүйлөмдү өз алдынча изилдөө зарылчылыгын белгилейт, бирок ээ менен баяндоочтун тизмегин мурункудай эле сөз айкашынын ичине киргизип, аларга сүйлөм түзүлүшүндөгү эң негизги сөз айкаштары деген баа берет [6]. Ф.Ф. Фортуна-тов менен М.Н. Петерсондордун **“синтаксистин жалпы объектиси - сөз айкашы”** деген теориялык жобонун ылайыксыздыгын профессор А.М.Пешковский жана академик А.А.Шахматовдор сын көз менен кайрадан кароого аракет жасашкандыктарын белгилеп кетүү зарыл. Тилекке каршы, А.М.Пешковский устатынын синтаксисте **“сөз айкашынын түзүлүшүн изилдөөчү грамматиканын бир бөлүгү”** деген жобосун толук колдоп калгандыгы гана өкүнүчтүү. Автордун пикири боюнча **“кепте жана ой жүгүртүүдө өз ара биригип кеткен эки сөз, же бир нече сөз - сөз айкашы”** деп аталат. Бул аныктамадан көрүнгөндөй, ага да кеңири план берилип, кептин ар түрдүү бөлүкчөлөрү жана баардык сүйлөм типтери, аны менен катар татаал сүйлөмдөр да сөз айкаштары катары каралууга тийиш болгон [7].

Ошондой болсо да А.М. Пешковский өзүнүн кийинки эмгектеринде сүйлөмдөрдү талдоо, аны түрлөргө бөлүштүрүү, өзгөчөлүктөрүн иликтөөнү биринчи, ал эми эркин сөз айкаштарынын түзүлүшү, түрлөрүн, маанилик бөтөнчөлүктөрүн үйрөнүү практикасын экинчи планга койгондугун байкоого болот. Сөз айкашынын чыныгы табияты окумуштуунун сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн өз ара байланыштуулук маселелерин чечкен бөлүмдө кошумча түрдө белгиленип кеткендигине да күбө болобуз. Тактап айтканда, сөз айкашы синтаксистин өзгөчө бир объектиси катары эмес, сүйлөмдү талдоо практикасы менен тыгыз байланышта чечмеленет [7]. Академик А.А.Шахматов жогорудагы окумуштуулардан айырмаланып, жалпы эле синтаксистик системага башка багытта карап, ага **“бир жагынан сүйлөм жөнүндөгү, экинчи жагынан сөз айкашы жөнүндөгү окуунун тармагы, сүйлөмдүн курамындагы баардык элементтерди изилдөөчү тил илиминин орчундуу проблемасы”** катары баа берет [13]. А.А. Шахматовдун синтаксистик окуусунда сөз айкашы сүйлөмдү түзүүчү элемент катары сүйлөмдүн курамында каралып, сөз айкашы проблемасы сүйлөм жөнүндөгү окууга толук баш ийдирилип, окумуштуунун теориялык жоболорунун борбору катары сүйлөм түзүлүшү, анын структуралык типтерин үйрөнүү маселелери иликтөөгө алынат. Сүйлөм менен сөз айкаштарын айырмалоодо сөз айкаштарын эки топко бөлөт: толук бүткөн сөз айкашы, бүтпөгөн сөз айкашы. **“Бүткөн сөз айкашы”** деген терминди эки тутумдуу сүйлөмдөргө карата колдонуп, **“эки же андан ашык сөздөрдөн турган сүйлөм да сөз айкашы болуп эсептелет, бирок бүткөн сөз айкашы катары саналат, анын негизги белгиси – интонация, бүткөн ойду билдирүү жана предикативдүүлүк. Ал эми сөз айкашы жөнүндөгү окуу бүтпөгөн сөз айкашын гана териштирет”** [13]. Сүйлөмдүн жана сөз айкаштарынын синтаксистинин изилдей турган объектисин айырмалоодо сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөргө бөлүштүрүүгө негизделип, сүйлөмдүн синтаксистине баш мүчөлөрдүн айкашын, же предикативдик тизмекти, ал эми сөз айкашынын синтаксистинин объектисине айкындооч мүчөлөрдүн өз ара байланыш өзгөчөлүктөрүн киргизип, **“сөз айкашынын синтаксистинин, негизинен, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн өз ара байланышын жана алардын баш мүчөлөр менен болгон катышын үйрөтөт”** деген жыйынтык чыгарат, тилекке каршы, бул жободо сөз айкашы проблемасынын жалпы маселелери, анын функционалдык табияты, түрлөрү системалуу каралбай, анын табияты, айкындооч мүчөлөрдүн өзгөчөлүктөрү менен аралаш берилип калгандыгын көрөбүз [13]. Өткөн кылымдын 40-жылдарынан баштап, орус тил илиминде синтаксистин проблемалары өтө терең изилденип, анын ичинен сөз айкаштары да жаңы теориялык жоболор менен бекемделди. Сүйлөм жана сөз айкаштары боюнча да бирдиктүү пикирлер калыптанып,

алардын ортосуна чек коюлуп, объектилери да такталып калды. Бул маселе боюнча академик В.В. Виноградовдун төмөнкү жобосу жетекчиликке алынганын байкоого болот: “Грамматиканын бир тармагы болгон синтаксистин милдети сөздөрдүн сөз айкашына жана сүйлөмгө биригүү жолдорун, ошондой эле сүйлөмдүн түрлөрүн, алардын түзүлүшүн, функцияларын жана колдонулуш шарттарын изилдөө болуп эсептелет. Демек, синтаксистин милдетине сүйлөмдөрдүн түзүлүшү, сүйлөмдүн сүйлөмгө биригиши, сүйлөм жөнүндө окуудан тышкары сөз айкашынын түрлөрүн, сүйлөм ичинде сөздөрдүн өз ара айкашуу жолдорун изилдөө иштери кирет” [3]. В.В. Виноградов сөз айкашынын теориялык жоболорун иштеп чыгып, анын татаал сөз, сүйлөм менен салыштырганда алар бири-бири менен грамматикалык жактан өтө кескин айырмалангандыгын, аларды аралаш кароо теориялык жактан жаңылыштыктарга алып келерин акыйкат белгилеген. Окумуштуунун пикири боюнча сөз айкаштары толук маанилүү эки, же андан ашык сөздөрдүн байланышынан түзүлүп, айрым бөлүктөрдөн турган, бирдиктүү бир түшүнүктү ичине камтыган грамматикалык бирдик болуп эсептелет. Сөз айкашы сүйлөм үчүн курулуш материалы болуп эсептелет. Сүйлөмдөрдүн курамында жана сүйлөм аркылуу гана тилдин пикир алышуучулук каражатынын системасына кирет. Сөз айкаштары сүйлөм түзүлүшүнөн тышкары сөз сыяктуу эле атоо каражатынын деңгээлинен өйдө көтөрүлө албайт [3]. В.В.Виноградовдун бул пикирин кыргыз жана орус тилдеринин материалдарында түшүндүрсөк, “бийик тоо - высокие горы”, “мектептин имараты - здание школы”, “шаарда жашоо - жить в городе” сыяктуу сөз айкаштары өзүнүн түзүлүшү жана мааниси (структура-семантикалык) жагынан сөз жана татаал сөздөрдөн кескин айырмаланып турат, анткени сөз түзүлүшү жагынан жөнөкөй, бүтүн нерсе, жеке туруп эле лексикалык бир түшүнүктү билдирет: **бакча-сад, шаар-город, черепиха-таш бака, отургуч-стул ж.б.** Ал эми сөз айкаштары болсо, дайыма бир нече сөздүн грамматикалык байланышынан туруп, заттын ар түрдүү белгилерин өз ара тыгыз байланышта көрсөтөт: **бойлуу бала – высокорослый мальчик, сабырдуу адам - серьезный человек, жашыл жалбырак - зелёные листья, бийик үй - высокий дом, курч бычак - острый нож ж.б.** Тактап түшүндүргөндө, сөздөр лексика-морфологиялык бирдик болсо, сөз айкаштары, тек гана синтаксистик бирдик болуп эсептелет. Синтаксистик бирдик катары сөз айкашы жана сүйлөмдүн ортосунда айрым жалпылыктар бар, экөө тең сөздөрдүн синтаксистик байланышы аркылуу уюшулат, айрым сөз айкаштары компоненттеринин синтаксистик байланышына, орун тартибине жана интонациялык жабдылышына карай сүйлөм касиетине келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ (**бул бала – это мальчик; Бул – бала. Это – мальчик**). Экөөнүн кескин айырмачылыгы – айтылган ойдун толук аяк-

талгандыгын шарттап турган жана сүйлөмдүн негизги белгилеринен болуп эсептелген модалдуулук, жак, чак категориялары жана кабар берүү интонациясы сөз айкаштарына мүнөздүү эмес [3]. Синтаксис боюнча жалпы курстарда жоболор такталгандан кийин орус тил илиминде сөз айкашынын жеке теориялык маселелери иштелип чыга баштап, В.П.Сухотиндин атайын изилдөөсү жарык көрөт. Изилдөөдө сөз айкашынын жалпы синтаксистик табиятына, анын татаал сөз жана сүйлөм менен болгон карым-катышына, окшоштук-айырмачылыгына, сөз айкашынын формасы жана көлөмүнө, структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулуп, компоненттеринин арасындагы синтаксистик байланыш ачык билинген эркин сөз айкаштары бирдиктүү маани билдиргендигине карата алар татаал сөздөргө окшошуп кетсе да, сөз айкаштары затты, көрүнүштү айрым-айрым бөлүктөргө бөлүп көрсөтүп, структурасы жана мааниси жагынан татаал сөздөрдөн кескин айырмаланып тургандыгын, синтаксистик талдоо жүргүзүүдө анын ичинен бөлүнүп чыгуучу сүйлөмдүн бир бөлүкчөсү катары сөз айкашы экендигин да тастыктап кетет [10]. Бирок автордун ээ менен баяндоочтун байланышынан түзүлгөн кабар берүүчү тизмектерди да сөз айкашы катары карашын Ф.Ф.Фортунатов жана А.А.Шахматовдун жолун жолдогондук катары эсептөөгө негиз бар.

1954-жылы жарык көргөн орус грамматикасында алгачкы жолу сөз айкашынын курамындагы багындыруучу компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карата сөз айкашынын баардык түрлөрүнө системалуу түрдө кеңири мүнөздөмө берилгендигин, өз кезегинде ал бул проблема боюнча теориялык жоболордун андан ары өнүгүшүнө жол ачкандыгын белгилеп кетүүгө болот.

Сөз айкашынын орус тилиндеги өзгөчөлүктөрүнө арналган атайын монографиялык изилдөө 1966-жылы жарык көрүп, теманын жалпы сөз айкашына карата алынгандыгына карабастан, анын теориялык маселелеринин чечилишинде багындыруучу компоненти сын атоочтордон болгон сөз айкаштары кеңири изилдөөгө алынган. Н.Н. Прокоповичтин пикири боюнча сөз айкаштарын сүйлөм ичинде үйрөнүүгө болот, экинчиден, аны бир нерсенин татаал аты катары сүйлөмдөн тышкары да изилдөөгө болот. Тең байланыштагы сөздөрдүн тизмеги сөз айкашы боло албайт, алар сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү болуп эсептелет. Бүгүнкү күндөгү сөз айкаштарынын негизги белгиси болгон – багыныңкы байланыштагы толук маанидеги сөздөр гана сөз айкашын түзө алгандыгы да ушул автордун илимий жоболорунун негизин түзүп, предикативдүү сөз тизмеги сөз айкашынын тизмесинен чыгарылып, сүйлөм синтаксисине оодарылган [8].

Сөз айкашы, анын мүнөздүү белгилери боюнча да бир катар эмгектер жарык көрүп, сөз айкашы сүйлөмдөн тышкары да уюшулуп, татаал түшүнүктү

билдиргени, сүйлөм үчүн курулуш материалы катары пайдаланылгандыгы тастыкталган [5, 11].

Демек, сөз айкашы боюнча жогорудагы теориялык жоболор такталгандан кийин, ага мүнөздүү болгон грамматикалык белгилер, сөз айкашынын түрлөрү орус тили боюнча илимий грамматикаларда кыска жана так берилип, талаш туудурган маселелерге ЖОЖдор үчүн жазылган грамматикаларда орун берилбей, проблеманын өздөштүрүлүшүнө жардам иретинде тартууланып келүүдө [1,2,4,9].

Адабияттар:

1. Белошাপкова В.А. Современный русский язык. - М., 1971.
2. Валгина Н.С. Современный русский язык. - М., 1991.
3. Виноградов В.В. Русский язык. - М., 1972.
4. Дудников А.В. Современный русский язык. - М., 1989.
5. Кротевич Е.В. Вопрос об аппозитивных сочетаниях в истории русской грамматической мысли. - М., 1956.
6. Петерсон М.Н. Русский язык. - М., 1941.
7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1956.
8. Прокопович Н.Н. Вопросы синтаксиса русского языка. - М., 1974.
9. Скирдов В.Д. Современный русский язык. - М., 1982.
10. Сухотин А.М. Учение о словосочетании в науке о языке. - М., 1950.
11. Филиппова Л.С. Современный русский язык. - М., 1955.
12. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. - М., 1957.
13. Шахматов А.А. Сборник статей и материалов. Под редакцией академика С.П. Обнорского. - М., 1947.

Рецензент: к.филол.н. Айдаралиева А.С.